

**Universiteit
Leiden**

The Netherlands

De plaats van de verzoening in de vroegchristelijke theologie

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (1998). De plaats van de verzoening in de vroegchristelijke theologie. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/969>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/969>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De plaats van de verzoening in de vroegchristelijke theologie

Tussen God en mensen is door de dood van Jezus verzoening totstandgekomen. Volgens menig theoloog is dit de 'kern' of het 'centrum' van de christelijke prediking.¹ Ook veel niet-christenen verklaren graag dat de verzoening door de dood van Jezus het hart van het christelijk geloof is. Sommigen van hen vinden de gedachte dat de dood van één mens heil voor anderen teweegbrengt, absurd. Niet zelden blijkt dat wat de tegenzin opwekt meer een karikatuur van de verzoening dan het vroegchristelijk concept ervan is.² Dat neemt niet weg dat het zin heeft de vraag te stellen of aan de verzoening door Jezus' dood wel de centrale plaats toekomt die ze inderdaad veelal toegekend krijgt.³ Ik stel die vraag hier primair vanuit een historisch standpunt: is de verzoening de kern van het christelijke geloof zoals dat zich ontwikkelde in de eerste eeuw? Maar ten slotte zal ik signaleren wat de relevantie van de vroegste christelijke traditiegeschiedenis voor het heden is.

1. Jezus in de visie van hen die geloofden dat hij uit de doden was opgestaan

Over Jezus zou allang niet meer gesproken worden, als een aantal van zijn volgelingen niet spoedig na zijn dood de overtuiging had uitgesproken dat hij door God in een hernieuwd leven was opgewekt. Weliswaar zullen sommigen van zijn volgelingen zich bij zijn dood teleurgesteld van hem hebben afgewend. Van deze mensen, die alleen tot Jezus' dood volgeling van hem waren en daarna niet meer, horen we echter niets. Heel onze traditie komt van mensen die Jezus' prediking ook na zijn dood trouw bleven. Omdat heel de christelijke traditie tenslotte afhangt van deze mensen die verklaarden dat Jezus was opgestaan, is er alle aanleiding te vragen waarom deze mensen in de vroege jaren dertig volgeling van Jezus wilden blijven en welke betekenis zij aan Jezus toekenden. Vooraf moet dan echter duidelijk zijn wat geloven in iemands opstanding toen inhield. Een op-

standing werd door toenmalige joden geacht al diegenen ten deel te vallen die ten gevolge van hun trouw aan God een gewelddadige dood vonden en daarvoor van God als compensatie spoedig na hun dood een nieuw leven kregen.⁴ Opstanding was de rehabilitatie die God gedode rechtvaardigen verleende om hen achteraf in het gelijk te stellen. Laat ik dit aantonen in de volgende excurs.

EXCURS: DE FUNCTIE VAN HET GELOOF IN JEZUS' OPSTANDING
IS DE AUTORISATIE VAN ZIJN VOORMALIG SPREKEN EN
HANDELEN IN DE WERELD

De oudste en primaire betekenis van de bewering 'Jezus is opgestaan', is dat hiermee zijn aardse optreden als door God geautoriseerd werd voorgesteld. Waarom is dit zo? Omdat zich tegelijk twee omstandigheden voordoen:

a de visie op Jezus' opstanding als rehabilitatie komt voor bij verscheidene, onderling onafhankelijke, schriftelijke getuigen uit de vroegste christenheid. Ze reikt dus terug tot een zeer vroeg stadium van christelijke traditie, de gemeenschappelijke bronader achter die schriftelijke getuigen; b dezelfde betekenis van 'rehabilitatie door God' heeft de opstanding van gedode rechtvaardigen al volgens Palestijnse joden kort voor het optreden van Jezus.

Het samengaan van a en b garandeert dat het geloof in de opstanding van Jezus in oorsprong de joodse overtuiging was dat God een rechtvaardige die hem tot de dood toe gehoorzaam was geweest, in ere hersteld had door hem in een nieuw leven bij zich op te nemen.

Ik moet nu eerst mijn vroegchristelijke en joodse getuigen noemen. Aan de vroegchristelijke kant van de traditie is er het convergerende getuigenis van Fil. 2:9 en Mc. 12:10-12. In Fil. 2:6-11 geeft Paulus een oude, prepaulijnse traditie door. Volgens deze traditie, door velen als oeroude kerkelijke hymne aangezien, is Jezus Christus pre-existent en aan God gelijk geweest. Hij heeft zich echter vernederd door mens te worden en gehoorzaam te zijn tot de dood aan het kruis. Daarom, zegt Fil. 2:9, heeft God hem bovenmate verhoogd. Dit 'daarom' geeft aan dat de verhoging van Christus uit de dood het karakter heeft van een eerherstel door God. God gedooft niet dat deze gehoorzame dienstknecht vernederd blijft in de dood,

maar eist zijn rehabilitatie. Opstanding en verhoging zijn het door God verleende eerherstel.

Hetzelfde zegt Marcus met zijn gebruik van Ps. 118:23 ('de steen die de bouwlieden hebben verworpen...') in Mc. 12:10-12. Marcus vertelt eerst de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters die uitloopt op de gewelddadige dood van de zoon van de eigenaar. Die zoon staat voor Jezus. Dan besluit Marcus met Ps. 118:23: 'De steen die de bouwlieden hebben afgewezen, die is tot een hoeksteen geworden. Dit is het werk van de Heer.' Met de steen wordt nu Jezus bedoeld. Door de autoriteiten is hij afgewezen en verworpen, maar door God is hij na zijn dood in ere hersteld.

De visie op Jezus' opstanding als rehabilitatie door God komt dus voor in prepaullijnse traditie en in Marcus, onderling onafhankelijke getuigen. Deze visie moet daarom diep in de christelijke traditie teruggaan. Ze moet afkomstig zijn van volgelingen van Jezus die Palestijnse joden waren. Dat kan worden geverifieerd aan de hand van passages bij Palestijns-joodse auteurs uit de tijd van Jezus en van vóór zijn tijd. Bij zulke auteurs vinden we de voorstelling terug dat mensen die door hun trouw aan God het leven verliezen, door God worden opgewekt bij wijze van eerherstel. Laat ik ook hiervan twee voorbeelden geven.

Het boek getiteld *Hemelvaart van Mozes* stamt uit omstreeks 10 n.Chr.⁵ Judea was toen kortgeleden onder direct Romeins bestuur gekomen, wat volgens de joodse auteur een straf van God op de zonden van de joden was. De hoofdstukken 9 en 10 bieden een goed voorbeeld van de joodse traditie volgens welke de gewelddadige dood van een rechtvaardige God beweegt tot een reactie ten gunste van de gedode. De auteur verwacht dat binnenkort een Leviet, Taxo, zich met zijn zoons zal afzonderen in een grot om boete te doen voor Israëls zonden en te voorkomen dat hij tot het overtreden van Gods wet zal worden gedwongen. Taxo zal door onrechtvaardigen gedood worden. Dit sterven in solidariteit met de zondaren van Israël zal God tot actie aanzetten. Die zal weldra op aarde zijn koninkrijk doen aanbreken. Voor Taxo en zijn zoons zal eerherstel tegenover hun vijanden opgeëist worden (10:2 'hij zal hen in het gelijk stellen, rehabiliteren, tegenover hun vijanden', *vindicabit illos ab inimicis eorum*). God zal verschijnen 'met verontwaardiging en toorn vanwege zijn kinderen'. Hij zal de heidenen straf-

fen (10:7), maar heel Israël ten hemel doen stijgen (10:8-10), daaronder ook Taxo, als die al niet eerder in de hemel is opgenomen.⁶

Het andere voorbeeld kies ik uit 2 Macc. 7, waarschijnlijk uit circa 124 v.Chr. Hier wordt verteld dat veertig jaar eerder de heidense koning van Syrië vrome joden in Judea tot overtreding van de wet van Mozes trachtte te dwingen. Die weigerden toe te geven en werden hierom gefolterd en gedood. De auteur van 2 Maccabeeën meent echter, dat zij vervolgens door God zijn opgewekt en een nieuw leven bij God in de hemel hebben ontvangen. Hun opstanding in de hemel beschouwt de auteur als het eerherstel dat God aan de onrechtmatig gedode rechtvaardigen heeft toegekend. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het contrast dat de auteur oproept in 7:36. Volgens dit vers hebben de gedode rechtvaardigen na hun dood het eeuwig leven ontvangen, de koning daarentegen heeft door Gods oordeel de gerechte straf voor zijn hoogmoed gekregen.⁷

De vroegchristelijke opvatting van Jezus' opstanding als de hem door God verleende rehabilitatie tegenover belagers stoelt dus op een joodse opvatting. Deze luidde dat een rechtvaardige die tot in de dood God gehoorzaam was gebleven, door God in ere werd hersteld en een nieuw hemels leven verkreeg. Tot zover deze excurs.

DE AARDSE JEZUS EN ZIJN PREDIKING VAN HET KONINKRIJK ACHTERAF GEAUTORISEERD

De juist geschetste traditiegeschiedenis is van belang. Ze maakt duidelijk dat degenen die na Jezus' dood hem trouw bleven, ervan overtuigd waren dat God het spreken en handelen van de aardse Jezus had geautoriseerd. Voor de volgelingen van Jezus was na zijn dood de prediking die hij vóór zijn dood had verbreid, door God geldig verklaard. Jezus' prediking was achteraf gesanctioneerd. Wie ná Jezus' dood christen bleef of werd en Jezus' opstanding beleed, erkende daarmee dat wat Jezus vóór zijn dood gepreekt had de waarheid was geweest, en nog steeds was.

Wat had Jezus dan gepredikt? De prediking van Jezus is voor ons niet meer direct toegankelijk. Ze moet gereconstrueerd worden uit vroegchristelijke bronnen. Welke bronnen daarbij een rol moeten spelen, is de laatste tijd een omstreken kwestie geweest. Lange tijd was het een uitgemaakte zaak dat Jezus' pre-

diking het best teruggevonden kon worden uit Marcus (uit 70 n.Chr. of iets later), de bron Q (waaruit Mattheüs en Lucas hun gemeenschappelijke stof putten die ze niet uit Marcus hebben; van circa 50 n.Chr.), en Paulus (50-57 n.Chr.).

Deze drie getuigen zijn onderling onafhankelijk. Daarom moet wat ze gemeenschappelijk hebben, ver teruggaan in de tijd, mogelijk tot Jezus. Het beeld van de historische Jezus dat men zo verkrijgt, ziet er als volgt uit. Jezus was de definitieve bode gezonden door God, de laatste profeet, die verkondigde dat Gods koninklijke heerschappij op aarde aan het aanbreken was. Jezus' eigen optreden en spreken vormden van dat aanbreken de opmaat. Weldra zou Gods oordeel plaatshebben. Daarin zou de Mensenzoon optreden als rechter en redder. Mensen dienden dus terstond hun leven te zuiveren om niet veroordeeld te worden. Een goede samenvatting van Jezus' prediking biedt naar veler overtuiging, ook de mijne, Mc. 1:15: 'De tijd is vol. Gods heerschappij gaat beginnen. Dus zuiver Uw leven. De heilsboodschap wordt werkelijkheid: geloof het!'

Deze prediking van Jezus is uitgesproken eschatologisch. Het gaat erom dat God een ommekeer brengt in de geschiedenis van Israël en de wereld. Op het keerpunt heeft Gods oordeel plaats. Wie daarbij gered worden, zullen deelkrijgen aan het heil in het koninkrijk van God, aan het eeuwig leven in de nieuwe, toekomende eeuw.

De laatste tien jaar heeft dit beeld van Jezus als eschatologische profeet, dat wil zeggen als de profeet die het einde der tijd, het oordeel en de heerschappij van God aankondigde en inluidde, onder kritiek gestaan. Enige Amerikaanse onderzoekers verdedigden dat uit een andere selectie bronnen een betrouwbaarder beeld van Jezus te halen zou zijn.⁸ Tot die selectie lieten zij toe: woorden van Jezus uit Q die geen eschatologische verkondiging, maar wijsheidsprediking bevatten, verder onderdelen uit de apocriefe evangeliën van Thomas en Petrus, voorts de fragmentair bewaarde, tweede-eeuwse verzameling woorden van Jezus in papyrus Egerton 2 ('The Unknown Gospel') en de stukjes van het 'geheime evangelie van Marcus'. Uit de nieuwe selectie werd een nieuw beeld van Jezus gedestilleerd: geen profeet, maar een leraar van cynische wijsheid. Een Jezus die vrijwillig armoede zou hebben verkozen en kritisch zou hebben gestaan tegenover familiebanden, rijkdom en de gevestigde orde. De prediking van het oordeel en het koninkrijk Gods zou

dan pas in een latere fase door de Kerk aan Jezus' leer zijn toegevoegd.

De Amerikaanse mode van de cynische Jezus lijkt alweer over te waaien. Twee Amerikaanse onderzoekers die er aanvankelijk sympathie voor hadden, leveren er nu kritiek op.⁹ Bij nieuwtestamentici in Europa, een enkeling uitgezonderd, heeft het beeld van de cynische Jezus al steeds weinig weerklank gevonden.¹⁰ De beste grondslag voor de reconstructie van Jezus' prediking bieden, meen ik, nog altijd Marcus, Q en Paulus. Ideeën die in deze drie bronnen voorkomen, of in twee van de drie, moeten ver teruggaan in het verleden, aangezien deze bronnen onderling onafhankelijk zijn. Overigens houd ik het voor vrijwel onmogelijk van enig woord dat van Jezus is overgeleverd nog te bewijzen dat het echt van Jezus stamt.¹¹ Wat zich echter met grote mate van betrouwbaarheid laat reconstrueren, is een algemeen beeld van wat Jezus gepredikt heeft. Niet de authentieke woorden van Jezus, maar wel de hoofdlijnen van zijn boodschap zijn nog met redelijke zekerheid te hervinden.

Die hoofdlijnen van zijn boodschap zijn de volgende.¹² De heerschappij van God is op aarde aan het aanbreken. Het optreden van Jezus zelf is er de introductie van. Het einde van de tijd is dus ophanden. Gods oordeel is aanstaande. Wie in dat oordeel gered wil worden, moet zich radicaal van zijn slechte gedrag afkeren en gaan leven naar de wil van God.

Toen volgelingen van Jezus na zijn dood hem trouw wilden blijven, deden ze dat omdat de juist aangeduide boodschap van Jezus volgens hen geldig was en bleef. Christendom is in oorsprong de overtuiging: Gods heerschappij breekt aan en vergt gehoorzaamheid; wie zich aan deze oproep gewonnen geeft en er ernst mee maakt, wordt behouden. Dit was de inhoud van het geloof van de eerste christenen.¹³ Hierin speelde het thema van de verzoening door de dood van Jezus geen rol. Er was ooit een christelijke soteriologie waarin de verzoening door het sterven van Christus geen plaats had.¹⁴

2. Al spoedig staan de voorstellingen van redding zónder Jezus' dood en die van redding dóór Jezus' dood en opstanding, naast elkaar

Uit het bovenstaande blijkt dat bij christenen van oudsher een voorstelling van heil bestaat voor de verwerving waarvan verzoening door Jezus' dood geen rol speelde. Daar staat tegen-

over dat bij andere christenen ook al zeer vroeg het idee heeft bestaan dat Christus door zijn dood en opstanding verzoening tussen God en mensen heeft bewerkt. Deze idee is, wat zijn ouderdom aangaat, al aanwijsbaar in de gemeenschappelijke traditie achter Paulus, Marcus en Hebrëëën. De idee heeft haar oudste uitdrukking in de twee nog enigszins variabele, maar toch verregaand gefixeerde wendingen 'Christus is voor ons gestorven' en '... heeft zich voor ons overgegeven'. Deze twee wendingen hebben al vroeg in nogal gefixeerde vorm zo'n wijde verbreiding, dat ze in een zeer vroeg stadium van de christelijke beweging moeten zijn opgekomen. Bij 'zeer vroeg' mag men denken aan de jaren dertig van de eerste eeuw.

Laat ik eerst nog even laten zien dat aan de dood van Jezus door een aantal volgelingen inderdaad verzoenend effect werd toegeschreven. Ik wijs op drie passages.

Ten eerste: de vroegste bewaarde christelijke passage waarin van het sterven van Jezus 'voor ons' sprake is. Dit is 1 Thess. 5:10. De brief in kwestie is door Paulus omstreeks het jaar 50 te Corinthe geschreven. Paulus roept hier de geadresseerden op om nuchter de 'verwachting van hun heil' (5:8) vast te houden, 'omdat God ons niet bestemd heeft om zijn toorn te ondergaan, maar om het heil te verkrijgen, door onze Heer Jezus Christus, *die voor ons gestorven is*'. De gedachte is hier, dat Christus *door te sterven* bewerkt heeft dat degenen die hem toegedaan zijn, bij het komende oordeel gered zullen worden, niet veroordeeld.

Ten tweede: een jaar of vijf na 1 Thess. schreef Paulus aan de Corinthiërs een brief om zijn claim op het apostelambt te rechtvaardigen, 2 Cor. 2:14-7:4. Hij schrijft dat hij zich tot zijn werk als apostel gedwongen voelt omdat hij meent niet meer voor zichzelf te mogen leven. Hij moet leven 'voor hem die voor (allen) gestorven en opgestaan is' (2 Cor. 5:15). Immers, Christus is voor allen gestorven. Vervolgens beschrijft Paulus in verschillende termen en beelden de nieuwe toestand van degenen voor wie Christus gestorven is:

a ze zijn 'in Christus' (v. 17);

b ze zijn 'een nieuwe schepping': het oude is voorbij, het nieuwe is gekomen, dat wil zeggen de eschatologische omslag van oude naar toekomstige con heeft zich voor hen voltrokken¹⁵;

c God heeft hen met zich verzoend (*katallassas*, v. 18) en hun

op hun beurt de taak gegeven ertoe bij te dragen dat nog meer mensen met God verzoend raken. Vandaar Paulus' apostelambt.

In deze passage wordt verder duidelijk dat de verzoening die God met mensen bewerkt, er onder meer in bestaat dat 'God hun hun overtredingen niet aanrekent' (5:19). Paulus zegt in dit verband dan ook dat God 'om ons' Christus als een zondaar behandeld heeft, 'opdat wij door (of in) hem (Christus) in Gods oordeel rechtvaardig verklaard zouden worden' (5:21). Het effect van Jezus' dood voor degenen die hem toegedaan zijn, is dus dat God hun hun zonden niet aanrekent en die vergeeft. God rechtvaardigt hen. Hij aanvaardt hen in zijn gunst, verzoent zich met hen. Daardoor zijn zij een nieuwe schepping. De categoricën vergeving, rechtvaardiging en verzoening zijn hier niet scherp onderscheiden of gesystematiseerd. Het zijn alle facetten van het 'nieuwe schepping' zijn. Maar men ziet hier dat 'verzoening' tussen God en mens inderdaad als effect van Jezus' dood wordt genoemd.

Dat is ook het geval in de derde passage die ik hier wil noemen: Rom. 5:6-11. De brief in kwestie is door Paulus in circa 57 n.Chr. geschreven aan de christenen in Rome. In Rom. 5:6-11 zegt Paulus dat 'Christus voor ons (christenen) gestorven is', en dat zij bijgevolg nu 'gerechtvaardigd (zijn) door zijn bloed' en in de toekomst, bij het komende oordeel, 'gered zullen worden van de toorn' (v. 9). In plaats van 'gerechtvaardigd' (v. 9), dat wil zeggen vrijgesproken van zonden en rechtvaardig verklaard, kan Paulus in dit verband zeggen 'verzoend' (*katallagentes*, v. 10), want, vervolgt hij, 'door (Christus) hebben wij nu de verzoening ontvangen' (v. 11).

Het is nu voldoende duidelijk dat in vroegchristelijke traditie inderdaad de voorstelling bestaat dat de dood van Jezus voor zijn volgelingen het heilzame effect had dat God hen in zijn gunst aannam. God rechtvaardigde hen, bewerkte verzoening tussen zichzelf en hen, waardoor zij 'vrede met God' hadden (Rom. 5:1), een 'nieuwe schepping' waren (2 Cor. 5:17), en vertrouwen konden hebben bij het komende oordeel te zullen worden gered (1 Thess. 5:10).

In de eerste sectie van deze bijdrage heb ik echter al laten zien dat in vroegchristelijke overlevering óók de voorstelling bestaat van heil dat niet gerelateerd is aan Jezus' dood en opstanding. Niet in héél de vroegchristelijke overlevering gelden Jezus'

dood en opstanding als voor de verwerving van het heil noodzakelijk. Hiervan nog enkele voorbeelden.

Volgens zeer oude overlevering (Q) 'zijn de armen zalig, want van hen is het koninkrijk van God' (Lc. 6:20, Matt. 5:3). Zalig zijn ook de hongerenden en zij die onder verdriet gebukt gaan (Lc. 6:21, Matt. 5:6, 4). Heil is er voor wie het koninkrijk van God zo bescheiden als kinderen aanvaardden (Mc. 10:15) en voor al wie zich in Jezus' naam de nederigen en geringen aantrekt (Mc. 9:36). Al wie de wil van Jezus' Vader in de hemelen doet, zal ingaan in het koninkrijk (Matt. 7:21). Wie hongerigen voedt, dorstigen te drinken geeft, vreemdelingen opvangt, mensen zonder kleren kleedt, zieken verzorgt, gevangenen bezoekt, die beërfht het koninkrijk en gaat in tot het eeuwig leven (Matt. 25:34-40, 46). Deze en talrijke andere passages laten zien dat in de vroegchristelijke theologie toekenning van het heil lang niet altijd de participatie in Jezus' dood en opstanding tot voorwaarde had. Volgens een deel van de vroegchristelijke traditie is er heil ook zonder Jezus' dood en opstanding.

In de vroegste christelijke traditie staan dus minstens twee typen soteriologie naast elkaar: die waarin Jezus' dood en opstanding niet, en die waarin Jezus' dood en opstanding wél noodzakelijk zijn.¹⁶

Het is duidelijk dat de voorstelling volgens welke heil mogelijk is zonder Jezus' dood en opstanding ouder is dan die waarin die dood en opstanding wél nodig zijn. De eerste was al deel van Jezus' eigen apocalyptische prediking.¹⁷ Ze kon op grond van die prediking zowel voor als na Jezus' dood verdere verbreiding krijgen. De andere voorstelling, waarin participatie in de dood en opstanding van Jezus als onmisbaar element optreedt, veronderstelt dat Jezus is gedood, is dus recenter, en heeft ook het karakter van een interpretatie van die dood, en wel een gunstige interpretatie.

Hoe verhouden zich de twee voorstellingen traditiehistorisch tot elkaar? Bij sommige vroegchristelijke auteurs, zoals Marcus, staan ze ongecoördineerd naast elkaar (9:36; 10:15 versus 10:45; 14:24). Maar de paulijnse opvatting (mét de noodzaak van Jezus' dood en opstanding), die overigens ook al prepaulijns is, laat zich historisch goed verklaren als secundaire ontwikkelingsfase van de oudere soteriologie waarin de dood en opstanding van Jezus nog géén rol spelen. Die verklaring verloopt als volgt.

Vóór Jezus' dood ontstond in de kring van zijn volgelingen de traditie dat hij de definitieve profeet en de 'gezalfd des Heren'¹⁸ was, en daarmee de unieke interveniënt van Godswege in de geschiedenis van Israël en de wereld. Deze Jezus verkondigde het aanbreken van Gods heerschappij en de noodzaak van bekering.¹⁹ Na zijn dood bestond deze traditie a bij een aantal volgelingen voort. Maar na zijn dood ontstond in overeenstemming met joodse martyrologische voorstellingen (zie 2 Macc. 7; *Hemelvaart van Mozes* 9, 10) ook de traditie b, dat Jezus door zijn dood Gods gunst had bewerkt voor de groep van overlevende volgelingen. In sommige kringen nu, waarvan Paulus een vertegenwoordiger is, raakten die laatste twee tradities (a en b) met elkaar gecombineerd. Het resultaat was verstrekkend, op christologisch en op soteriologisch vlak.

Op christologisch vlak ontstond een voorstelling van Jezus als Gods laatste, unieke gezondene door wie niet alleen aan mensen de boodschap over het aanbreken van Gods heerschappij en de noodzaak van bekering was gebracht, maar door wiens dood óók verzoening tussen God en mensen was bewerkt.

Op soteriologisch vlak ontstond de idee dat het, om de toekomstige eeuw binnen te gaan, niet meer slechts nodig was zijn leven te veranderen conform Gods wil, maar dat het heil tevens bestond in het delen in het eerherstel dat God voor Jezus na diens dood had opgeëist. Dit delen van de gelovigen in het door God aan Jezus verleende eerherstel was wat ook 'de verzoening' heet.

Het ontstaan van de paulijnse (al prepaulijnse) soteriologie is dus het resultaat van de fusie van een oudere en een nieuwere visie op Jezus.

De conclusie van dit tweede deel van deze bijdrage kan als volgt luiden. De verzoening door Christus' dood heeft in de vroegchristelijke theologie niet altijd een plaats gehad. Ouder is een christelijke soteriologie zónder deze verzoening, te weten het apocalyptisch concept van de twee eonen, waarvan de tweede Gods koninkrijk is. Het thema van de verzoening door Jezus' dood kan historisch dan ook niet als een van meet af aan vast onderdeel van de christelijke theologie gelden. *De voorstelling van de verzoening door Jezus' dood heeft als soteriologie noch de oudste rechten, noch het alleenrecht.* Bij Paulus is de voorstelling van deze verzoening het resultaat van de fusie van twee voorstellingen: a Jezus als eschatologische bode met de boodschap

van de komst van Gods rijk, en b Jezus als onrechtvaardig gedode rechtvaardig wiens dood en hemelse rehabilitatie heilzaam effect hebben voor de met hem verbonden overlevenden.

3. *Het thema van de verzoening door Jezus' dood is van meet af aan afhankelijk van dat van het komen van Gods koninkrijk*

Naast elkaar komen in de vroegchristelijke traditie dus twee voorstellingen voor van hoe mensen deel krijgen aan Gods heil. De ene, apocalyptische voorstelling (a) is: Gods koninkrijk breekt aan en men gaat erin binnen door Gods wil te doen. De andere, martyrologische voorstelling (b) is: tussen God en mensen is de relatie hersteld door de dood van Jezus.

Het opmerkelijke is nu dat in de vroegchristelijke traditie voorstelling a wel voorkomt onafhankelijk van b, maar voorstelling b uitsluitend voorkomt in samenhang met a. In de historische ontwikkeling was b van a afhankelijk. De Jezus wiens dood verzoening brengt, was van meet af aan ook degene die gekomen is bij de volheid van de tijd (Gal. 4:45!). Door hem zijn zij die de verzoening verkregen hebben 'een nieuwe schepping: het oude is voorbijgegaan, zie, het nieuwe is gekomen' (2 Cor. 5:17-19), typisch eschatologische taal. De idee dat men door Jezus' sterven in het reine komt met God, had oorspronkelijk tot veronderstelling dat deze Jezus ook het koninkrijk van God heeft ingeluid.

Het feit dat het thema verzoening bij vroege christenen gelieerd was aan het thema van het aanbreken van Gods rijk, heeft een gemakkelijk te begrijpen historische oorzaak. De gedachte immers, dat door Jezus' dood verzoening teweeggebracht was, kon pas opkomen na zijn dood. Maar toen was hij door zijn volgelingen al erkend als gezalfde des Heren (de christus), als definitieve eschatologische agent van God, als degene met wie, en in wiens woord en daad het koninkrijk van God aanbrak. Kortom, Jezus was de gevolmachtigde van God op het keerpunt van de oude en de nieuwe tijd. Van deze Jezus gingen men na zijn dood geloven dat hij verzoening had bewerkt. Jezus was niet een willekeurige joodse martelaar, als vele anderen. Hij was een martelaar die ook Gods unieke eschatologische gezant was. Onvermijdelijk waren daardoor in het geval van Jezus verzoening en eschatologie met elkaar verbonden.

Het had ook anders kunnen lopen. Verzoening hebben vol-

gens joodse traditie ook andere martelaars door hun dood bewerkt. Maar niet in alle gevallen waren verzoening en eschatologie met elkaar verweven. Neem 2 Macc. 7. De dood van de hier genoemde martelaars heeft volgens de auteur wel verzoening tussen overlevenden en God teweeggebracht (vv. 33, 38; cf. 8:5), maar zonder dat de nieuwe tijd in eschatologische zin aanbrak. Hetzelfde geldt voor het *Gebed van Azarja* 3:42-43.²⁰ Ook hier neemt de auteur aan dat de dood van enkele vromen God tot erbarmen heeft bewogen voor overlevenden, maar niet dat hiermee de toekomende eeuw is aangebroken. In de *Hemelvaart van Mozes* echter, leidt de dood van Taxo wel degelijk tot zowel Gods erbarmen over Israël als tot het aanbreken van de komende eeuw. Dit komt doordat de martelaar hier, Taxo, in onderscheid tot de martelaars in 2 Macc. 7 en het *Gebed van Azarja*, de unieke agent van Gods eschatologisch handelen is, net als Jezus volgens zijn volgelingen.

Hier ligt meteen ook de verklaring voor het universeel karakter dat aan de verzoening door Jezus' dood werd toegekend. Doordat Jezus degene is die Gods koninkrijk inleidt, is zijn betekenis uniek en universeel. De verzoening bewerkt door zijn dood kan daardoor allen ten goede komen die, wanneer en waar ook, leven in verbondenheid met hem. Grenzen in ruimte en tijd zijn in dit geval, anders dan in de joodse martyrologie, overwonnen. Dat ligt aan de nauwe relatie tussen verzoening en eschatologie in dit specifieke geval. Zonneklaar kon deze verzoening haar reikwijdte alleen hebben doordat Jezus vooraf al als Gods unieke eschatologische agent werd beschouwd.

De vroegchristelijke traditie kent het concept van de verzoening die Jezus' dood voor anderen, verwijderd in ruimte en tijd, bewerkt. Maar dit concept kon slechts ontstaan doordat voorondersteld was dat met Jezus de nieuwe eeuw, Gods koninkrijk, aanbreekt. Verzoening veronderstelde, met andere woorden, bekering en gehoorzaamheid. Verzoening door Christus' dood kon niet gepredikt worden zonder het apocalyptisch schema van de komst van Gods rijk.

Het zal na het voorgaande duidelijk zijn, dat als het concept van de verzoening wordt losgemaakt van de eschatologie, het naar vroegchristelijk idee gedenaturaliseerd is en zijn geldigheid verliest.

4. *Verzoening door Christus heeft plaats doordat God volgelingen van Jezus die na zijn dood in corporatieve verbondenheid met hem leven, laat delen in Christus' eerherstel*

De vraag dient nu gesteld te worden, hoe naar vroegchristelijke opvatting de verzoening in haar werk ging. Hoe kan de dood van één persoon het heil van anderen tot gevolg hebben? Dit 'hoe' wordt door vroegchristelijke auteurs zelden of nooit gethematiseerd. Het antwoord moet met enige moeite gereconstrueerd worden. Het is echter van belang het antwoord te vinden, omdat in de systematische theologie van eeuwen diverse oplossingen zijn voorgesteld die, hoe goed ongetwijfeld ook bedoeld, aan de vroegchristelijke opvatting geen recht doen, weerstand hebben opgeroepen en het potentieel in de vroegchristelijke voorstelling ineffectief hebben gemaakt.

Wat ik zal betogen, is dat naar vroegchristelijke opvatting het heilzaam effect van Jezus' dood zijn volgelingen ten deel valt door hun delen, niet slechts in Jezus' dood (wat vaak beweerd wordt²¹), *maar ook in zijn vernieuwde leven, dat wil zeggen in zijn eerherstel*. In antwoord op de gewelddadige, ongerechtvaardigde dood van Jezus, heeft God Jezus' eerherstel geëist. En wel in de vorm van diens opwekking. Waar het nu om gaat, is in te zien dat naar vroegchristelijke idee God niet alleen de gedode achteraf in het gelijk stelt en rehabiliteert, maar dat God ook degenen die Jezus trouw blijven, laat delen in dat eerherstel. Dat delen in Jezus' eerherstel houdt voor zijn achterblijvende volgelingen in: Gods vergeving van zonden, hun rechtvaardiging en verzoening, en zo de nieuwhed van leven.

Tot zover mijn these. Ik wil nu een aantal passages nalopen om de these aannemelijk te maken.

I COR. 15:17

In het hoofdstuk 1 Cor. 15 als geheel betoogt Paulus dat het definitieve heil niet zal aanbreken zonder dat degenen die dat heil ten deel valt lichamelijk uit de doden zullen zijn opgewekt. Om die toekomstige opstanding, in een andersoortig, geestelijk, onvergankelijk lichaam, voor zijn geadresseerden aannemelijk te maken, vermeldt Paulus een analogie. De analogie is dat toch ook Christus uit de doden is opgewekt (15:12), kennelijk iets waarover Paulus en zijn tegenstanders in Corinthe het eens zijn.

Vervolgens permitteert Paulus zich een redenering *e contrario*: als doden niet opstaan, is ook Christus niet opgestaan (15:13, 16). De redenering is natuurlijk: maar Christus is opgestaan, dus staan ook de doden op. Het behoeft geen betoog dat deze redenering logisch bezien geen steek houdt. Immers, uit de erkenning dat God ruim twintig jaar geleden Jezus na zijn dood gerehabiliteerd heeft door hem in de hemel te doen opstaan, volgt niet per se dat in de toekomst ook aan anderen een opstanding ten deel zal vallen. Die gevolgtrekking is alleen mogelijk als er een vooronderstelling bij komt.

Die veronderstelling heeft Paulus ook. Ze luidt: die anderen, de gelovigen, zijn met Christus zeer nauw verbonden. Daardoor zullen, nu Christus is opgestaan, die anderen wel méé moeten opstaan. Christus is het begin, de eerste (*aparchè*, vv. 20, 23) van hen die opstaan. Hun band met Christus is zo hecht, dat, nu hij is opgestaan, zij 'door' hem zullen opstaan (*dia*, v. 21, 'door'), als het ware door hem meegetrokken. Die band is zo hecht, dat hun opstanding als een participatie in de opstanding van Christus kan gelden (*en*, v. 22, = 'in').²² Wat nu van belang is, is dat die nauwe band er niet pas is bij de toekomstige opstanding aan het eind van de tijd, maar al op het moment van Jezus' opstanding in het verleden, en al daarvóór trouwens. Daarom kan Paulus zeggen (15:17): 'Als Christus niet is opgewekt, dan is uw geloof zinledig: dan zijn jullie nog in jullie zonden.' Hieruit laat zich concluderen dat de bevrijding van zonde, die volgens Paulus de christenen ten deel is gevallen, samenhangt met Jezus' opstanding: mét dat God Jezus heeft opgewekt, heeft hij Jezus' volgelingen van zonden bevrijd, dat wil zeggen, hun rechtvaardiging en verzoening bewerkt. Dat Jezus wordt opgewekt en dat hij zijn volgelingen van zonden bevrijdt, zijn twee kanten van één reactie van God op Jezus' dood. Verondersteld is hier de nauwe band tussen Jezus en zijn volgelingen, hun eenheid. Die maakt het mogelijk dat in het ene door God bewerkte eerherstel enerzijds Jezus, anderzijds de gelovigen begrepen geacht kunnen worden.

Die eenheid van Jezus en de zijnen wordt wel aangeduid als *corporate identity* of *corporate personality*. Paulus noemt die eenheid inderdaad ook zelf: 'lichaam', wat wel een metafoor is, maar een metafoor die slaat op iets wat voor Paulus een ontische realiteit is. Volgens hem is de christelijke gemeente in één lichaam met Christus verbonden (1 Cor. 6; 10; 12:27). Duidelijk

is dat de verzoening, althans de bevrijding van zonden van hen die in de gemeente met Christus verbonden zijn, en de opstanding van Christus aan elkaar gerelateerd gedacht worden.

GAL. 2:20-21

Hier zet Paulus tegenover zijn lezers, christen geworden heidenen in Klein-Azië, uiteen dat God ook joden niet op grond van hun machtneming van de joodse wet rechtvaardigt, maar op grond van hun geloof in Christus. Heidense christenen moeten zich daarom niet door joodse christenen tot inachtneming van de joodse wet laten pressen.

In dit verband maakt Paulus de volgende opmerkingen. Hij zegt dat hij als christen met Christus meegekruisigd is, dat hij daarom voor de wet niet meer bestaat (dus die ook niet meer kan naleven); dat hij nu echter leeft 'voor God' (2:19); sterker nog, dat hij niet meer zelf leeft, maar Christus in hem (2:20). Volgens deze voorstelling is het leven van de gelovige niet minder dan deel van het leven van Christus. Soberder gezegd: de gelovige deelt in het leven van de opgestane Christus.

Maar dit delen in het leven van Christus is tegelijk een 'gerechtvaardigd zijn in Christus' (2:17). Doordat Jezus' opstandingsleven in de gelovige is, wordt deze laatste rechtvaardig verklaard door God.²³ Er is een nauwe samenhang tussen het leven van Christus in de gelovige en het gerechtvaardigd worden van de gelovige. Die twee gaan volgens Paulus hand in hand: het delen van de christen in Jezus' nieuwe leven, en de rechtvaardigmaking. Het herstel van de relatie tussen God en de gelovige (anders gezegd: de verzoening²⁴) wordt hier gezien als *een delen in het opstandingsleven van Christus*, als participatie in de corporatieve eenheid gevormd door Christus en de zijnen. Dit 'delen in' is participatie niet alleen in Jezus' dood (2:19; 2:21 slot), maar ook in zijn vernieuwde leven.

2 COR. 5:15-17

In deze passage tracht Paulus zijn apostelambt te legitimeren. Tot de grondslag van dit ambt behoort zijns inziens, dat 'zij die (na Jezus' dood) het ware leven hebben, niet meer voor zichzelf leven, maar voor hem die voor hen gestorven en opgestaan is' (5:15). Hier wordt expliciet gezegd dat behalve Jezus' ster-

ven, ook zijn opstanding een functie heeft 'voor (anderen)'. Aan Jezus' opstanding is voor anderen een heilzaam effect verbonden. Wat is dat heilzame effect?

Deze keer heet het niet dat Christus in de gelovige is, maar omgekeerd, dat de gelovige 'in Christus is', en daarmee 'een nieuwe schepping' is (5:17). En dit doordat God de betrokken mensen met zich verzoent en hun hun zonden niet aanrekent (5:19). Het heilzaam effect is dus vergeving, verzoening en nieuwhed van leven, alles beschouwd als facetten van het 'in Christus zijn'. Maar dit alles is het effect, niet slechts van Jezus' dood, maar ook van zijn verrijzenis, die immers 'voor anderen' plaatshad. Aan het nieuwe leven van Christus heeft de gelovige deel (5:17) en dat resulteert in vergeving en verzoening. De verzoening is dus onderdeel van het heil waarmee God eerst Jezus en via Jezus diens volgelingen begiftigt.²⁵

2 COR. 5:21

Paulus roept in 5:20 de Corinthiërs op zich met God te laten verzoenen. Deze oproep zet hij in het volgende vers kracht bij door te zeggen dat God met Jezus' dood beoogde de volgelingen van Jezus rechtvaardig te maken voor God. Woordelijk zegt Paulus dat die dood beoogde, 'dat wij *in hem* rechtvaardigheid Gods zouden worden.' Deze zinsnede is beladen met moeilijkheden. Maar de plausibelste opvatting van dat 'in hem' is toch wel dat de rechtvaardiging van Jezus' volgelingen een deelgenootschap is 'in' de rechtvaardiging van Jezus, dat wil zeggen in zijn rehabilitatie door God.²⁶

De voorzin van ditzelfde vers luidt (v. 21): 'Hem die geen zonde gekend heeft, heeft hij (God) voor ons tot zonde gemaakt.' Paulus bedoelt: Jezus heeft in zijn lijden en dood dat ondergaan wat een zondaar had verdiend te ondergaan. Maar God heeft Jezus in dit lot aangezien als de representant van zijn volgelingen. 'Voor ons' (*hyper hēmoon*) wil zeggen: 'als onze representant'. Niet: 'in onze plaats'; dat is te veel. Oók niet: 'te onzen behoeve'; dat is te weinig.²⁷ Maar: Jezus representeert de zijnen, en niet slechts in de dood (2 Cor. 4:14): om rechtvaardiging en verzoening voor zijn volgelingen te bewerken, is Jezus hun representant ook in zijn rechtvaardiging. De rechtvaardiging of verzoening van de gelovigen is niets anders dan hun delen in de rechtvaardiging die God aan Jezus na diens dood heeft ver-

leend. Dat blijkt onder meer uit het 'in hem' in 5:21. 'Jezus is als rechtvaardige in het gelijk gesteld. Deze zelfde rechtvaardiging wordt verleend aan hen die zich met hem identificeren.'²⁸ Elke notie van een ruil, waarbij Jezus de zonden van anderen, en zij de rechtvaardigheid van Jezus toegekend krijgen, is afwezig. Rechtvaardiging heeft plaats door 'in Christus' te zijn, door verbondenheid met de gerechtvaardigde Christus, door incorporatie in Christus.²⁹

Enkele andere plaatsen wil ik nog slechts kort aanstippen.

I COR. 1:30

De gelovigen zijn, zegt Paulus hier, gerechtvaardigd, geheiligd en verlost 'in Christus Jezus', dat wil zeggen, door te delen in de rechtvaardiging en heiliging die Christus ten deel zijn gevallen.

ROM. 8:1

'Er is dus nu geen veroordeling voor hen die in Christus Jezus zijn.' Gerechtvaardigd en verzoend met God is men blijkbaar door 'in Christus' te zijn, dat is: door te delen in de rechtvaardiging die Christus van God verkreeg bij zijn verhoging en eerherstel.

ROM. 4:25

Uit de eerder vermelde en besproken passages is nu voldoende duidelijk hoe Paulus in Rom. 4:25 kan zeggen dat Jezus 'is opgewekt ter wille van onze rechtvaardiging'. De rehabilitatie van Jezus in de opstanding maakte het mogelijk dat zijn volgelingen eveneens gerechtvaardigd werden, namelijk door deel te krijgen aan de rehabilitatie van Jezus.³⁰

ROM. 6:1-11

Volgens Rom. 6 maakt de rite van de doop zichtbaar dat de gelovigen delen zowel in Jezus' dood als in de vernieuwing van zijn leven (6:7, 10-11). Van de gelovigen zegt Paulus hier dat zij zich moeten beschouwen als 'dood voor de zonde, maar levend voor God in Christus Jezus'. In verbondenheid met de opgestane Christus kan de gelovige 'leven voor God' (6:11).³¹

Niet alleen Jezus' dood, maar ook zijn opstanding is nodig om de christen een leven in het reine met God mogelijk te maken. Pas in gemeenschap met de opgestane Jezus wandelen christenen ook zelf 'in nieuwheid van leven' (6:4).

FIL. 3:8-9

Paulus heeft, zegt hij, alles prijsgegeven om Christus te winnen. Zo wilde hij 'in hem' blijken te hebben, niet zijn eigen rechtvaardigheid, maar die in Christus... Paulus voegt hier expliciet aan toe dat het doel van zijn overgang van het zijn buiten Christus naar dat in Christus is: 'hem (Christus) te kennen en de kracht van zijn opstanding'. Paulus beleeft in het geloof blijkbaar de opstanding van Jezus mee. Hoe? Door reeds in het aardse leven te delen in zijn dood, maar ook in zijn opstanding: dat schept de mogelijkheid dat hij ook zelf 'de opstanding uit de doden bereikt' (3:10-11), en wel al in dit leven. Die opstanding is 'de gerechtigheid uit God' (3:9), de 'volkomenheid' (3:15), kortom, de verzoening. Deze verzoening bereikt men dus door 'in Christus' te zijn (3:9), dat wil zeggen, door de corporatieve eenheid met Christus in diens opstanding (3:10).

Wat leert dit materiaal ons nu? Ten eerste dat het begrip 'verzoening' in de vroegchristelijke traditie niet scherp onderscheiden was van andere begrippen die de nieuwe staat van de bekeerde christen aanduiden: rechtvaardiging, nieuwheid van leven, leven voor God, verlossing, vergeving, bevrijding van zonden, heiliging, redding, heil, nieuwe schepping, eeuwig leven enzovoort. Ten tweede, en dat is nu het belangrijkste, voorzover de verzoening of het heil van de christen werd gezien als bewerkstelligd door Christus' dood, is dat doordat Jezus' volgelingen geacht werden te delen, niet alleen in Jezus' dood, maar ook in het eerherstel dat God voor Jezus na diens dood heeft opgeëist. De verzoening is het aandeel dat Jezus' volgelingen vertrouwden te krijgen in de door God aan Jezus verleende rechtvaardiging. De vooronderstelling van dit concept van verzoening (heil, enzovoort) is de corporatieve eenheid van Christus en zijn volgelingen: zonder die eenheid kan Gods eerherstel niet van Jezus op zijn volgelingen overstromen.

1 De oudste soteriologische prediking van de Kerk was dezelfde als die van Jezus. Ze luidde: Gods koninkrijk breekt aan; dit stelt eisen aan uw gedrag; verander uw gedrag dienovereenkomstig. Wie de wil van de hemelse Vader doet, zal ingaan in het koninkrijk (Matt.7:21). In deze oudste soteriologie kwam het thema van verzoening door Jezus' dood niet voor.³²

2 Naast deze uit apocalyptische traditie stammende soteriologie (a) kwam onder christenen spoedig ook een andere soteriologie in zwang. Die stoelde op martyrologische traditie. Ze luidde: de dood van Jezus heeft tussen zijn volgelingen en God verzoening bewerkstelligd (b). Patroon a komt in vroegchristelijke traditie frequent voor zonder patroon b. Maar b komt uitsluitend voor in verbinding met a. Anders gezegd: in vroegchristelijke traditie treft men nu eens het eschatologische patroon a op zichzelf, dan weer het eschatologische patroon a met daaronder b gesubsumeerd. Patroon a is, ook waar b voorkomt, alom dominant, expliciet of impliciet.

3 De soteriologie waarin de door Jezus bewerkte verzoening een rol speelde (b), bleef steeds ten nauwste verbonden met zowel het eschatologische schema van de oude en de toekomstende eeuw, als met de erkenning van Jezus als inaugurator van Gods koninkrijk. Daardoor kon de verzoening slechts geacht worden mensen ten deel te vallen indien die, volgens het eschatologisch-soteriologisch patroon a, de eisen van Gods koninkrijk ernstig namen.

4 De wijze waarop naar vroegchristelijke opvatting verzoening door Jezus' dood totstandkwam, was de volgende. Zij die hem na zijn dood trouw bleven, werden geacht te delen in zijn postume rehabilitatie door God. Omdat Jezus tot de dood toe God gehoorzaam was geweest, vertrouwden zijn volgelingen immers, dat God aan Jezus eerherstel verleend had door hem in een nieuw hemels leven op te wekken. De volgelingen van Jezus die hem trouw bleven, vertrouwden dat God hen in Jezus' eerherstel liet delen en wel door tussen hen en zichzelf verzoening tot stand te laten komen. Jezus' opstanding en de verzoening door Jezus' dood zijn twee kanten van het ene gunstbetoon waartoe God geacht werd te zijn bewogen door Jezus' gehoorzaamheid tot in de dood.

5 De vooronderstelling van de verzoening door Jezus' dood

en opstanding, was dat Jezus en zijn volgelingen ook na zijn dood in een corporatieve eenheid met elkaar verbonden waren.

6 Zowel het verband met de eschatologie, als de veronderstelling van de corporatieve eenheid tussen Christus en de zijnen, droeg ertoe bij dat vertrouwen in de verzoening niet direct het gevaar van gemakzucht in de ethiek tot gevolg had. Het verband met de eschatologie stelde constant de eis van bekering en gehoorzaamheid. De corporatieve eenheid met Christus bracht met zich mee dat Jezus' volgelingen die in zijn rehabilitatie wilden delen, begrepen ook bereid te moeten zijn tot delen in zijn lijden.

Onhistorisch naschrift

Het thema van verzoening door Jezus' dood heeft als soteriologie noch de oudste rechten, noch het alleenrecht. Een christelijke soteriologie zonder verzoening door de dood van Jezus kan, in het licht van de geschiedenis, aanspraak maken op legitimiteit. Ze gaat terug op Jezus zelf. Dat is voor mijn volgend pleidooi van belang.³³

De voorstelling van de verzoening is niet zonder gevaren. Als ze losraakt van de eschatologie wordt ze goedkoop.³⁴ Als ze niet de corporatieve eenheid van Christus en zijn volgelingen tot levende vooronderstelling heeft, wordt ze onbegrijpelijk. Dan roept ze verlegenheid op of, erger, weerstand. Dan ook ontstaan constructies als de leer van substitutie en satisfactie, van Jezus' plaatsvervanging in, en voldoening door zijn lijden en dood. Of een sentimenteel zwelgen in de overweging van Jezus' lijden komt op. De leer van plaatsvervanging en voldoening had toen Anselmus (c. 1033-1109) haar in zijn *Cur deus homo* uitwerkte zin, overtuigingskracht en voornaamheid. Maar nu roept ze meer problemen op dan ze oplost.

Aan het concept van de verzoening door de dood van Jezus kleeft nog een ander probleem. Het vereist dat de corporatieve eenheid van Christus en zijn volgelingen als ontische realiteit erkend wordt. De christelijke gemeente kan die realiteit aannemen. Maar dóet ze dat ook? Doet ze dat in het huidig hoogtij van individualisme? Men kan dat individualisme wel veroordelen, maar daarmee is het niet opgeheven of gecorrigeerd. Juist het individualisme maakt de verzoening thans voor zeer velen onbegrijpelijk.

Wat te doen in deze situatie? De verzoening blijven preken? Niet wanneer niet óók de corporatieve eenheid van de gelovigen met Christus wordt geleerd. Want zonder dat laatste wordt de verzoening iets ongerijms en zijn de risico's van onverschilligheid, ethische nalatigheid of zelfs afweer te groot.

Is de volgende suggestie hier wellicht ter zake? Waar de corporatieve eenheid van Christus en de gemeente als werkelijkheid beleden en beleefd wordt, kan de verzoening door Christus, als participatie in zijn verhoring, worden geleerd, maar dan ook het deelgenootschap van de gelovigen in het lijden van Jezus. Daarbij moet dan tevens de eschatologie geleerd worden, want de verzoening is altijd ook overgang van de oude naar de komende eeuw. Dat die eschatologie dan ook nog hermeneutische verwerking zal behoeven, is een punt dat ik hier slechts aanstip. Bovendien verdient de eschatologie als het hoofdstramien en de verzoening als subthema gebracht te worden, want dat is van den beginne hun onderlinge verhouding.

Waar echter de eenheid van Christus en gemeente niet als realiteit beleden en beleefd wordt, verdient een andere soteriologie de voorkeur, de soteriologie die we hebben leren kennen als die van Jezus en de allervroegste Kerk. In deze soteriologie wordt de mens opgeroepen de overgang mee te maken van de oude con naar het koninkrijk van God. Deze soteriologie zonder het thema van Jezus' dood heeft oude historische rechten. Ze heeft het voordeel ethisch dwingend te zijn, omdat het aan de voorstelling van het koninkrijk van God inherent is dat het komt, hoe men de notie van het koninkrijk Gods ook hermeneutisch verwerkt. Deze voorstelling laat geen onverschilligheid, lakshheid of marchanderen toe.

Dat een soteriologie zonder verzoening historisch oude rechten heeft, maakt misschien niet op iedereen indruk.³⁵ Van belang is dan toch zich het volgende te realiseren. De soteriologie mét de verzoening kwam certijds uitsluitend voor in verband met het eschatologische patroon van de overgang van oude naar nieuwe eeuw en met de eschatologische figuur van Jezus als Gods unieke gevolmachtigde op het keerpunt van de tijden. Zonder eschatologie komt de leer der verzoening volstrekt niet uit. Pas de eschatologie verleent de verzoening door Christus haar actieradius tot over de grenzen van ruimte en tijd.

Samengevat. Het volgende lijkt mij te bepleiten. Laat als soteriologisch model in elk geval steeds dienen het concept van

het aanbreken van Gods rijk en de daardoor geboden gehoorzaamheid. Laat dit model prevaleren, omdat het van bepaalde, bovengenoemde nadelen vrij is, omdat de verzoening door Christus haar volle betekenis toch pas ontleent aan zijn eschatologische functie³⁶, en omdat, in oorsprong, de verzoening structureel gesubsumeerd is onder de eschatologie.³⁷ Laat daarnaast voor de verzoening door dood en opstanding van Christus, als een verbijzondering van het eschatologisch model, een secundaire plaats gereserveerd zijn. Dit concept van de verzoening kan slechts dienen bij hoorders die het verband kennen tussen verzoening en eschatologie en weet hebben van de corporatieve verbondenheid tussen Christus en henzelf.

Noten

- 1 W. Joest, 'Versöhnung', in K. Gallig (ed.), *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3e editie, vi, Tübingen 1962, kol. 1378; E. Flesselman-van Leeer, *Geloven vandaag*, 6e druk, Nijkerk 1987, p. 100; vgl. K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* 1, 2, Zürich 1939, p. 986: 'Wir betreten mit der Lehre von der Versöhnung die eigentliche Mitte – aber eben nicht die systematische, sondern die sachliche Mitte – der Dogmatik und der kirchlichen Verkündigung.'
- 2 Zie bijvoorbeeld H. Philipse, *Atheistisch manifest*, Amsterdam 1995, p. 67; een wonderlijk specimen van gebrek aan kennis en historische zin.
- 3 Eerder deed ik dit in 'Eerherstel voor het Koninkrijk', *HN-magazine* 53 (1997), nr. 17, 26 april 1997, pp. 16-18.
- 4 2 Macc. 7:9, 11, 14, 23, 29, 36; *Wijsheid van Salomo* 3:1-9; 4:7, 10, 17; 5:1, 5, 15-16; *Hemelvaart van Mozes* 10:2 (vgl. hierna, n. 5), 8-10; Ps.-Philo, *Liber antiquitatum biblicarum* 40:4 slot.
- 5 Tekst, vertaling, inleiding en commentaar bij J. Tromp, *The Assumption of Moses. A Critical Edition with Commentary* (Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 10), Leiden 1993.
- 6 Mogelijk bedoelt de auteur zelfs dat Taxo al eerder dan Israël in de hemel is opgenomen. Volgens 10:2 namelijk, zal na Taxo's dood een bode in de hemel tot priester worden gewijd die de straf van God aan Israëls vijanden zal voltrekken. Voor de interpretatie volgens welke met deze bode de in de hemel verhoogde en gerehabiliteerde Taxo is bedoeld, zie J. Tromp, 'Taxo, The Messenger of the Lord', *Journal for the Study of Judaism* 21 (1990), pp. 200-209. Maar als de bode niet Taxo is, zal Taxo in elk geval tezamen met Israël in de hemel worden opgenomen, daar een nieuw leven krijgen en zo door God gerehabiliteerd worden.

- 7 Soortgelijk eerherstel valt de gedode rechtvaardigen ten deel in *Wijsheid van Salomo* 3:8-10; 5:4-5, 14-16.
- 8 Bijvoorbeeld J.D. Crossan, *The Historical Jesus. The Life of a Mediterranean Jewish Peasant*, Edinburgh 1991. B. Mack, *The Lost Gospel*, San Francisco 1993.
- 9 J.M. Robinson, 'Galilean Upstarts: A Sot's Cynical Disciples?', in W.L. Petersen, J.S. Vos, H.J. de Jonge (eds.), *Sayings of Jesus: Canonical and Non-Canonical. Essays in Honour of Tjitze Baarda* (Supplements to Novum Testamentum 89), Leiden 1997, pp. 223-249, en H. Koester, 'The Sayings of Q and Their Image of Jesus', *ibidem*, pp. 137-154.
- 10 De bezwaren crtegen zijn vooral de volgende vier:
 - a de genoemde apocriefen zijn minstens ten dele literair afhankelijk van de canonieke evangeliën, dus secundair.
 - b De christelijke verwachting van wereldeinde, oordeel, Mensenzoon en koninkrijk Gods is ontegenzeggelijk oeroud. Waar deze ontbreekt of slechts in afgezwakte vorm voorkomt, zoals in de genoemde niet-canonieke bronnen het geval is, moet men daarom te doen hebben met een later stadium van overlevering.
 - c Het evangelie van Thomas bevat wel nog de eschatologische terminologie, maar met niet-eschatologische betekenissen: dat wijst op het secundair karakter van de hier geboden overlevering.
 - d Het is onmogelijk eschatologische elementen in Q als slechts late aanwas te beschouwen: de eschatologie behoort tot alle strata van Q, ook het oudste. Bovendien vertonen de meeste genoemde apocriefen kenmerken van relatief late godsdienstige bewegingen: gnostiek of docetisme. Zie bijvoorbeeld C.M. Tuckett, 'A Cynic Q?', nu in zijn *Q and the History of Early Christianity*, Edinburgh 1996, pp. 368-391; G. Stanton, *Gospel Truth? New Light on Jesus and the Gospels*, Londen 1995; vertaald als *Dichter bij Jezus? Nieuw licht op de evangeliën*, Baarn 1997.
- 11 Zelfs een woord als Lc. 12:8-9 (uit Q, par. Matt. 10:32-33) en Mc. 8:38, dat serieuze aanspraken op authenticiteit kan doen gelden en voor verscheidene onderzoekers, onder wie R. Bultmann, als echt gold, kan niet met zekerheid aan Jezus worden toegeschreven; zie mijn 'The Sayings on Confessing and Denying Jesus in Q 12:8-9 and Mark 8:38' in W.L. Petersen, e.a. (eds.), *Sayings of Jesus*, pp. 104-121.
- 12 Uitvoeriger in het hoofdstuk 'Het koninkrijk van God: belofte en gebod', in M. de Jonge, *Het verhaal van Jezus volgens de bronnen*, Maarssen 1997, pp. 73-86, en M. de Jonge, *Christologie in context*, Maarssen 1993, hoofdstuk 14, pp. 296-317.
- 13 Een groep christenen voor wie dit geldt, is die waarin Q werd verzameld en overgeleverd: in deze collectie komt het thema van verzoening door Christus niet voor.

- 14 Wél speelde hierbij Jezus' opstanding een rol: die garandeerde dat de prediking gebracht door Jezus ook na zijn dood haar geldigheid behield.
- 15 Dat komt doordat Paulus de traditie betreffende de eschatologische omslag van de oude naar de nieuwe een laat samenvallen met de traditie van de hemelse opstanding van de martelaar (Jezus). Over deze fusering van tradities meer aan het slot van deze sectie 2. Bovendien stelt Paulus de bekering van de mens voor als een met Christus sterfen en opstaan. Zo maakt Paulus het moment van de bekering van de individuele gelovige tot het eschatologische moment van de omslag van de oude naar de toekomstige wereld. Daardoor wordt de bekeerde een nieuwe schepping.
- 16 In het evangelie naar Johannes ligt de zaak wéér anders. Daar wordt gered wie aanvaardt dat Jezus de enige is die God heeft geopenbaard.
- 17 Daarvoor pleit het meervoudig getuigenis van Q en Mc.
- 18 Aanvankelijk betekende deze aanduiding voor Jezus: de aanstaande ideale koning van een binnenkort bevrijd en glorieus Israël.
- 19 Het meervoudig getuigenis van Q, Mc. en Paulus garandeert de zeer hoge ouderdom van deze traditie. Ze moet wel terugreiken tot in Jezus' leven. Voor mijn argumentatie hier is dat echter niet eens nodig en is het genoeg dat ze terugreikt tot de fase kort na Jezus' aardse activiteit.
- 20 Daniël 3:42-43, Griekse tekst. De passage is vermoedelijk uit de tweede eeuw v.Chr.
- 21 Bijvoorbeeld door E.P. Sanders, *Paul and Palestinian Judaism*, Londen (1977¹), 1989³, p. 463. Verder zegt Sanders terecht (p. 466), dat 'even the foundation stones of the substitution theory – Rom. 8:3f.; 2 Cor. 5:21; Gal. 3:16 – do not really convey the doctrine of redemption by substitution', maar zijn eigen verwoording van de manier waarop het heil totstandkomt, 'by change of lordship', doet nog iets tekort aan het concept van de participatie van de gelovigen in Jezus' vindicatie.
- 22 J. Holleman, *Resurrection and Parousia* (Supplements to Novum Testamentum 84), Leiden 1996, pp. 165-184.
- 23 M.D. Hooker, *Not Ashamed of the Gospel. New Testament Interpretations of the Death of Christ*, Carlisle 1994, p. 31.
- 24 Nog anders gezegd: het 'leven voor God' (2:19) of de 'genade van God' (2:21) of de 'gerechtigheid' (2:21).
- 25 Vgl. M. de Jonge over 2 Cor. 5:14-15: 'As Paul's application of the formula [viz., the formula 'he died for us'] in 2 Cor. 5:14-15 (and Rom. 6:2, 8-10) shows, the leading idea is that of a close communion between Jesus Christ and those who belong to him, so that what happens to the one has its effects on those connected with him.' M. de Jonge, 'Jesus Death for Others and the Death of the Maccabean Martyrs,' in idem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testa-*

- ments of the Twelve Patriarchs (Supplements to Novum Testamentum 63), Leiden 1991, p. 128 (cursivering HJdJ)
- 26 M D Hooker, 'Interchange in Christ', *Journal of Theological Studies* n.s. 22 (1971), pp. 349-361, zie p. 353. M E Thrall, *The Second Epistle to the Corinthians 1* (International Critical Commentary), Edinburgh 1994, pp. 442-444. Contra P. Ternant, *Le Christ est mort 'pour tous'*, Parijs 1993, p. 56, n. 4, die het Griekse *en* ('in') hier liever met 'door' vertaalt.
 - 27 Thrall, *Second Corinthians*, p. 442, n. 1768. De betekenis van de uitdrukkingen 'sterven voor' en 'zich overgeven voor' is niet die van plaatsvervangende of substitutie, noch die van satisfactie, noch die van exclusieve plaatsbekleding, maar die van representatie, solidariteit en hooguit inclusieve plaatsbekleding. Dat wil zeggen: in de dood van de ene sterven zij die met hem (haar) verbonden zijn mede, doordat de gedode hen representeert. Men mag niet zeggen: de anderen behoeven niet meer te sterven, want zij moeten als het ware met de gedode mee sterven.
 - 28 Thrall, *Second Corinthians*, p. 444.
 - 29 Hooker, *Not Ashamed of the Gospel*, p. 353.
 - 30 Anders, maar scholastisch, gekunsteld en niet overtuigend Paul A. Holloway, 'Paul's Pointed Prose: The *sententia* in Roman Rhetoric and Paul,' *Novum Testamentum* 40 (1998), pp. 32-53, zie p. 47, n. 57. 'I understand *dia* causally: that Christ was raised because justification had been accomplished. The resurrection thus anticipates the result of Christ's death (the believer's justification) and looks beyond it to "salvation".' Beter reeds J. B. Lightfoot, *Notes on Epistles of St. Paul*, 1895, reprint Grand Rapids MI 1980, p. 283. 'In his Resurrection we rise to new life.' De betekenis van Rom. 4:25b is overigens zeer omstreden.
 - 31 Voor het concept van de verbondenheid tussen Christus en de zijnen in Rom. 6:2, 8-10, zie M. de Jonge geciteerd in n. 25.
 - 32 Systematici willen deze soteriologie nog wel eens onderbrengen in het voor hen dominante patroon: zonde, toorn, verzoenend ingrijpen van God in Christus, bekering, heiliging. Zo'n systematisering miskent de loop der traditiesgeschiedenis en neemt de theologie van Jezus en zijn vroege volgelingen niet serieus.
 - 33 Een begrijpelijke en aannemelijke verklaring van het ontstaan van het christendom kan namelijk alleen in het historisch optreden en spreken van Jezus gelegen zijn. Wil het christendom zich niet verliezen in willekeurige speculaties, dan zal het naar vermogen Jezus' prediking als uitgangspunt moeten aanhouden. Voor de Kerk doet het er dus toe wat de historische Jezus heeft geleerd. Hoe moeilijk dat ook te reconstrueren is, het is een hechtere grondslag voor de prediking van de Kerk dan 'de getuigenissen aangaande de verhoogde Christus'. Verwijzen die laatste 'niet evenzeer naar een wer-

kelijkheid?', kan men vragen met G. Immink, 'Prediking als taal-handeling,' *Praktische Theologie* 24 (1997), pp. 109-127, zie p. 119. Mijn antwoord is ontkennend. Waarop het 'hij is verschenen aan Kefas' van 1 Cor. 15:5 precies slaat, is namelijk onmogelijk te zeggen. Het gaat in deze woorden om Petrus' interpretatie van iets wat hij ervoer, zeker. Maar daaraan ging zijn geloof in de opstanding van Jezus vooraf. Hij was dus gedisponeerd om zijn ervaringen in het licht van dat geloof te interpreteren. Vooral echter: wat was dat 'iets' wat hij ervoer? Het kan de ritseling van bladeren, een droom, de vorm van een wolk, een pijnscheut in zijn zijde, een schittering van licht, een flakkeren van vuur, een suizen van de wind, het neerstrijken of opvliegen van een vogel, het oplichten van een eerder niet opgemerkte ster, of wat niet al zijn geweest, wie zal het zeggen. Wat voor de één een donderslag is, is voor de ander de stem van een engel, en voor weer een ander de stem van God (Joh. 12:28-29). In Petrus' geval hoeft het zelfs niet om iets zichtbaars of hoorbaars gegaan te zijn. Voor dit hele probleem zie H.J. de Jonge, *Visionaire ervaring en de historische oorsprong van het christendom*, Leiden 1992, pp. 10-13. Voor de Kerk is de historische Jezus daarom onmisbaar.

- 34 Het gevleugelde woord van Luther *simul iustus ac peccator* ('[de christen is] tegelijk rechtvaardig en zondaar') bergt het risico van ethische passiviteit in zich, ook al was er bij Luther zelf voldoende besef dat de *peccator* in het *iustus* zijn een impuls moest zien voor de heiliging.
- 35 Zie noot 33.
- 36 Doordat Jezus eerst als unieke agent van Gods eschatologisch handelen werd erkend, werd na zijn dood de door hem bewerkte verzoening als van universele effectiviteit aangezien.
- 37 De verzoening is participatie in Jezus' eerherstel. Maar de in ere herstelde is de vooraf als Gods definitieve eschatologische intercedent in de geschiedenis gehuldigde Jezus. Was hij vooraf niet als zodanig erkend geweest, dan was aan zijn dood niet het verstrekkende verzoenende effect toegekend dat er feitelijk aan werd toegekend. Daarom blijft de verzoening als thema ondergeschikt aan de eschatologie.